

Makale Adı: Kur'ân ve Vahiy Çerçevesinde Dozy'nin Tarih-i İslâmiyet'ine Yönelik Kaleme Alınmış Reddiyelerin Akademik Bir Tahlili

Article Name: An Academic Analysis of the Refutations Written Against Dozy's History of Islam within the Framework of the Qur'an and Divine Revelation

Yazar Adı: Nazife GÖKSU

Yazar Kurumu: Arş. Gör. Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü

Yazar E-Mail: nazifesucu@gmail.com

Orcid ID: 0000-0003-3883-7829

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 07.05.2025

Kabul Tarihi: 01.06.2025

Yayın Tarihi: 30.06.2025

Yayın Yıl: 2025

Yayın Cilt: 8

Yayın Sayı: 1

Sayfa Aralığı: 38-57

Doi: <https://doi.org/10.71353/gunaad.1694855>

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Atıf: Göksu, Nazife, Kur'ân ve Vahiy Çerçevesinde Dozy'nin Tarih-i İslâmiyet'ine Yönelik Kaleme Alınmış Reddiyelerin Akademik Bir Tahlili, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.1, 2025, ss.38-57.

Sayı 8/1: QR KOD

Makale: QR KOD

Kur'ân ve Vahiy Çerçevesinde Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet*'ine Yönelik Kaleme Alınmış Reddiyelerin Akademik Bir Tahlili

Nazife GÖKSU

Öz

Hollandalı bir şarkiyatçı olan Dozy (ö. 1883), tam bir İslâm karşıtı kimliğiyle 1863'te Flemenkçe *Het Islamisme* adlı bir eser kaleme almıştır. Türkçe *İslâmiyet* anlamına gelen eser, din, vahiy, nübüvvet, Hz. Peygamber'in nübüvveti, İsmâîlîler, Dürzîler ve Karmatîler gibi konulara temas etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber hakkında aşağılayıcı ifadeler ve iftiralarla dolu olan eser, Abdullah Cevdet (ö. 1932) tarafından 1908 yılında Kahire'de *Târih-i İslâmiyet* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Abdullah Cevdet'in herhangi bir eleştiride bulunmaksızın salt tercüme şeklindeki bu çalışması, İslâm'ı doğrudan tenkide konu etmesi ve temel esaslarını alaylı bir tarzda ele alması açısından Osmanlı'da dini alanda büyük çaplı toplumsal muhalefeti göze alan ilk tercüme faaliyetidir. Dini değerlerle alay edildiği gerekçesiyle toplumun her kesiminden büyük tepki toplamıştır. *Tarih-i İslâmiyet*'in neşrinden yaklaşık bir yıl sonra ilk tepkileri ifade etmek üzere muhtelif dergilerde kısa makaleler yayımlanmıştır. Eserin ilk ve en ciddi tenkidi ise *Tarih-i İslâmiyet*'in yayımından bir buçuk yıl sonra, *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* dergilerinde Manastırlı İsmail Hakkı (ö.1912) tarafından otuz sayı halinde yayımlanan, daha sonra da 1912 yılında *Hak ve Hakikât* adıyla kitaplaştırılan eserdir. *Tarih-i İslâmiyet*'e yönelik ikinci müstakil tenkit, Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin (ö.1914) 1909 yılında İstanbul'da yayımlanan *Tarih-i İslam* adlı eseridir. Bir diğer önemli tenkit ise Dozy'nin eserinin neşrinden uzun bir süre sonra 1928 yılında yine İstanbul'da yayımlanan İsmail Fennî Ertuğrul'a ait *Kitab-ı İzâle-i Şükuk* adlı eserdir. Çalışmamızın konusu, *Tarih-i İslâmiyet*'te yer alan Kur'ân ve vahiy ile ilgili asılsız iddiaların ve bahsi geçen reddiyelerde bu iddialara verilen cevapların incelenmesi, ayrıca söz konusu reddiyelerin içerik, yöntem ve delillendirme açısından karşılaştırılmasıdır.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, vahiy, Dozy, *Hak ve Hakikât*, *Kitab-ı İzâle-i Şükuk*

An Academic Analysis of the Refutations Written Against Dozy's History of Islam within the Framework of the Qur'an and Divine Revelation

Abstract

A Dutch orientalist, Dozy (d. 1883), wrote a work in 1863 in Flemish titled *Het Islamisme*, reflecting his clearly anti-Islamic stance. This work, which translates to *Islamic History* in Turkish, touches upon topics such as religion, revelation, prophethood, the prophethood of the Prophet Muhammad, the Ismailis, Druze, and Qarmatians. The book is filled with derogatory remarks and slanderous accusations regarding the Qur'an and the Prophet Muhammad. It was translated into Turkish by Abdullah Cevdet (d. 1932) in Cairo in 1908 under the title *Târih-i İslâmiyet*. This translation, which is a direct rendering without any critical commentary, stands out in the Ottoman context as the first translation effort that openly targeted Islam and treated its fundamental principles with sarcasm, thus risking large-scale public dissent in the religious sphere. It received widespread backlash from all segments of society due to its mockery of religious values. About a year after the publication of *Târih-i İslâmiyet*, various short articles were published in periodicals as initial reactions to the work. The first and most serious critique came a year and a half later, initially serialized in thirty issues of the journals *Sırat-ı Müstakim* and *Sebilürreşad* by Manastırlı İsmail Hakkı (d. 1912), and later compiled into a book in 1912 under the title *Hak ve Hakikât*. The second independent critique of *Târih-i İslâmiyet* was authored by Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi (d. 1914) and published in Istanbul in 1909 under the title *Tarih-i İslam*. Another significant response is *Kitab-ı İzâle-i Şükuk*, written by İsmail Fennî Ertuğrul and published much later, in 1928, also in Istanbul. The subject of this study is to examine the baseless claims regarding the Qur'an and revelation found in *Târih-i İslâmiyet* and the responses provided to these claims in the aforementioned refutations. Furthermore, the study aims to compare these refutations in terms of content, methodology, and evidential reasoning.

Keywords: Qur'an, revelation, Dozy, *Hak ve Hakikât*, *Kitab-ı İzâle-i Şükuk*

Extended Abstract

Three significant refutations penned in response to Dozy's work, *Tarih-i İslâmiyet* namely Filibeli Ahmed Hilmi's *İslâm Tarihi*, Manastırlı İsmail Hakkı's *Hak ve Hakikât*, and İsmail Fennî Ertuğrul's *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* stand as concrete examples of efforts to critique orientalist perspectives on Islam during the late Ottoman and early Republican period. Shaped by the authors' careers, intellectual backgrounds, and worldviews, each of these refutations addresses Dozy's claims through distinct methods and contents. Despite their varying approaches, the primary goal of these works is to highlight the inconsistencies in Dozy's arguments, as well as the parts deemed incomplete or erroneous, and to defend the holistic structure of Islam. Nevertheless, differences in methodology and style confer a distinct character upon each refutation.

Manastırlı İsmail Hakkı's refutation, *Hak ve Hakikat*, adopts a more classical mode of defense. While it counters Dozy's claims individually, the text frequently references verses from the Qur'an and narrations from the hadith corpus, thus grounding itself firmly in Islam's fundamental sources. Manastırlı also seeks to clarify various points he believes Dozy left insufficiently addressed, so as to provide accurate information. Accordingly, rather than merely rebutting Dozy's assertions, he additionally offers extensive explanations concerning Islamic history and creed. Still, his prose reveals a harshness characteristic of the polemical literature of the time. This is especially evident in his disparaging remarks directed toward Abdullah Cevdet, who translated Dozy's work, as well as toward Dozy himself language that attests to Manastırlı's strong defensive reflex. Like Filibeli, he holds that the Prophet's greatest miracle is the Qur'an and insists that prophethood must be based on rational foundations, asserting that reason precedes textual transmission. Unlike Filibeli, however, he opts for broad explanations delivered in a didactic style instead of a questioning approach. While most of the sources he cites are texts written in his own era or shortly before, his marked emphasis on transmitted (naklî) literature stands out throughout the work.

Filibeli Ahmed Hilmi's *İslâm Tarihi* does not fully conform to the classical understanding of a refutation. Rather than systematically rebutting Dozy's arguments under individual headings, Filibeli chooses to compose an entirely new Islamic history. Consequently, his method is less polemical in focus and more a form of rewriting. In this text, Filibeli not only conveys historical information but also draws on disciplines such as the Philosophy of Religion, the History of Religions, and Sociology, thereby inviting the reader to reflect critically. This approach mirrors the evolving historiographical methods seen during the Second Constitutional Era. Hence, *İslâm Tarihi* is neither merely a traditional sîra-like work nor a straightforward critique of Dozy. Instead, it interweaves the analysis of historical events with social, philosophical, and intellectual dimensions. The scope of Filibeli's sources is notably narrow: he relies extensively on Ahmed Cevdet Pasha's *Kıyas-ı Enbiya* and refrains from consulting the main works of Islamic historiography directly. Filibeli's emphasis on reason over textual evidence points to a pedagogical strategy aimed at engaging the reader in the process of thinking. In accordance with this rational framework, he maintains that the Prophet's greatest miracle is the Qur'an, emphasizing the importance of rational arguments in substantiating prophethood.

The third author of these refutations, İsmail Fennî Ertuğrul, seeks in his work *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* to systematically refute nearly every one of Dozy's claims. His style most closely aligns with the classical form of a "refutation": he quotes Dozy's contested points verbatim, then presents his own ideas, questions, and counterarguments immediately afterward. This structure renders his text both clear and easy to follow, while also aiding his aim of exposing the inconsistencies in Dozy's reasoning. He does not limit himself to citing Qur'anic verses and hadiths but frequently references the works of Orientalists, assembling an extensive body of sources. In this respect, he emerges as the refutation writer who draws most heavily on Orientalist scholarship, using it as a springboard to critique Dozy's methodology. With regard to miracles, İsmail Fennî offers a more taxonomical approach than the other two authors. He examines miracles mentioned in the Qur'an, extraordinary events recorded in hadith sources, and reports of unseen matters (gaybî) under separate headings, thereby highlighting the distinctions among various categories of miracles. Such classification reflects his endeavor to treat religious and rational foundations in tandem. İsmail Fennî designates the establishment of Islam as the Prophet's most significant miracle, interpreting this historical-sociological development as a religious miracle.

All three authors adopt a reverential stance toward the Prophet's exalted character and uphold Islam's perfection. Filibeli, Manastırlı, and İsmail Fennî characterize Dozy's perspective as biased, lacking sufficient source material, and flawed despite its purported scientific grounding. They underscore that Islam is a coherent faith that does not conflict with its own primary sources. A unifying feature of these refutations is their strong reflection of the impetus to defend Islam within the intellectual milieu of the time. Additionally, one observes that the new historiographical approaches embraced by Ottoman intellectuals from the Second Constitutional Era onward are apparent in Filibeli's work; that a textually anchored defensive reflex prevails in Manastırlı's style; and that an extensive, systematic refutation method characterizes İsmail Fennî's contribution.

In conclusion, while these three works respond to Dozy's *Tarih-i İslâmiyet* by employing diverse styles and methods, they ultimately share a common purpose: to emphasize the comprehensiveness of Islam and the eminence of the Prophet, and to reinforce Islamic belief by disclosing the shortcomings or inaccuracies in Dozy's data. Filibeli's recourse to rewriting history, Manastırlı's in-depth reliance on primary texts, and İsmail Fennî's thorough, question-and-answer-based critique all serve this central objective. This situation demonstrates how intellectuals of the late Ottoman and early Republican periods formed a collective defensive stance against what they perceived as orientalist views detrimental to Islam, employing various scholarly, intellectual, and polemical strategies in the process.

Giriş:

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı aydınlarının Batı ile olan etkileşimi özellikle askerî ve idârî alanlarda belirgin bir gelişme göstermiş, başlangıçta bilim ve fen ile sınırlı olan batılılaşma hareketi, zamanla düşünce alanında da etkili olmaya başlamıştır. Batılı araştırmacıların Osmanlı ve İslâmiyet hakkındaki düşünceleri Osmanlı aydınlarının ilgisini çekmiş, bu ilgi, İslâm'a dair araştırmalarıyla bilinen şarkiyatçılar ile Müslüman aydınlar arasında bir etkileşim yaratmıştır. II. Abdülhamid döneminde her kademedede yaşanan Batılılaşma sürecinin etkisiyle açılan okullarda Batı düşüncesini tanıyan bir nesil yetiştirilmeye başlanmıştır. Batı'nın gücünü idrak eden bu nesil, Batı medeniyetini üstünlük ve kuvvetle eşdeğer görmeye başlamış, dini değerleri ancak ikinci planda yer alan öğretiler olarak kabul etmişlerdir. Hatta İslâm ve Batı arasındaki tartışmalar genellikle Batı'nın gücünün kabulü çerçevesinde yürütülmüştür. Abdullah Cevdet'in bu noktadan hareketle ifade ettiği, "*Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet, Avrupa medeniyetidir.*" şeklindeki sözü, benzer aydınların Batı'ya yönelik bakış açılarını açıkça ortaya koymaktadır.¹

Çalışmamızda dönemin batılılaşma etkisi altında kalan Abdullah Cevdet'in, Hollandalı şarkiyatçı Dozy'e ait eseri tercümesi neticesinde ortaya çıkan toplumsal kargaşadan bahsedilecek ve eserdeki Kur'ân ve vahiy ile alakalı iddialar irdelenecektir. Söz konusu iddialar tespit edildikten sonra *Tarih-i İslâmiyet*'e yazılan üç müstakil reddiyede bu iddialara verilen cevaplar ele alınacak ve eserler; içerik, yöntem ve delillendirme açısından mukayese edilecektir. Dozy'nin eseri hakkında ülkemizde yüksek lisans düzeyinde çalışmalar yapılmış ve üç tanesi İslam Tarihi Anabilim Dalı çatısı altında kaleme alınmıştır. Bunlardan biri *Tarih-i İslâmiyet*'e yazılan Türkçe reddiyeleri konu edinmektedir.² Diğer çalışma söz konusu eserde Hz. Peygamber dönemini incelemektedir.³ Bir diğer çalışma ise *Tarih-i İslâmiyet*'i, II. Meşrutiyet dönemi İslam Tarihi yazıcılığında oryantalizm etkisine örnek olarak ele almaktadır.⁴ Felsefe alanında hazırlanan bir yüksek lisans tezi daha bulunmakta ve eser felsefî açıdan incelemektedir.⁵ Konu ile alakalı makale çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlardan, Osmanlı aydınlarınca Dozy'nin eserine yönelik eleştirileri ele alan çalışma, eserin Türkçe'ye tercümesi sebebiyle ilgili olarak 19. yy. Osmanlı sosyal hayatında Batı etkisini de irdelenmektedir.⁶ Bir diğer çalışma Avrupa'da oryantalizmin ortaya çıkışı, Avrupalı oryantalistlerden biri olan Dozy ve *Tarih-i İslâmiyet* adlı eserinin incelendiği çalışmadır. Bu esere yönelik yazılan reddiyelerden

¹ Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi* (İzmir: İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955), 68; İbrahim Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Târih- i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 197.

² Bkz. Muharrem Samet, *Dozy'e Yazılan Türkçe Reddiler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

³ Bkz. Abdülhamit Kırıcı, *Reinhart Dozy'nin Tarihi-i İslâmiyet Adlı Eserinde Hz. Peygamber Dönemi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

⁴ Bkz. Hasan Yenilmez, *II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığında Oryantalizm Etkisi: Dozy Reddileri Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁵ Bkz. Betül Ceylan, *Reinhart P. A. Dozy'nin Tarihi-i İslâmiyet Adlı Eserinin Felsefî Açıdan İncelenmesi (İsmail Fennî, Manastırlı İsmail Hakkı, Filibeli Ahmet Hilmi)* (Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁶ Hatiboğlu, "Dozy'nin Târih- i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", 197-213.

ve özellikle de *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*'tan bahsedilmektedir.⁷ Konu ile ilgili başka bir çalışma Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sebilürreşad dergisinde çıkan makalelerinde Kur'an müdafaasını ele almaktadır.⁸ Başka bir çalışma İslam tarihi alanında çalışılmış, Dozy'nin iddialarına karşılık Filibeli Ahmet Hilmi'nin savunmasından bahsetmektedir.⁹ Makalemizin bahse konu çalışmalardan farkı ise bu reddiyelerin Kur'an ve vahiy ile ilgili iddialara karşılık, içerik, yöntem ve delillendirme açısından nasıl bir savunma ortaya koyduğunun değerlendirilmesi, dolayısıyla bu reddiyelerin metot açısından karşılaştırılmasıdır. Ayrıca Kur'an ve vahiy özelindeki asılsız iddialardan hareketle eserdeki bütün iddiaların gerçeklikten uzak, akıl ve iz'an dışı olduğunun ortaya konulmasıdır.

Reinhart Dozy ve *Tarih-i İslâmiyet* Adlı Eseri:

Hollandalı bir şarkiyatçı olan Dozy, 1820'de Leiden'de doğmuştur. Güney Fransa'dan Leiden şehrine yerleşmiş Protestan bir aileye mensuptur. Henüz lise yıllarında iken edebiyat ve tarihe ilgi duymuş, Leiden üniversitesinde filoloji, edebiyat ve tarih alanlarında büyük başarı göstermiştir. Lise yıllarında başladığı Arapça öğrenimine ibrânîce, Keldânîce ve Süryânîce dersleri alarak devam etmiş ve şark tarihi üzerinde araştırmalar yapmaya başlamıştır.¹⁰ Daha sonra Endülüs tarihi ve edebiyatının kaynaklarına yönelen Dozy, "Arap Kaynaklarına Göre Abbâdîler" konulu bir çalışma yapmış ve bu çalışmanın bir bölümünü 1884 yılında doktora tezi olarak sunmuştur. Endülüs tarihi çalışmalarını sağlıklı bir şekilde yürütmek için İspanyolca öğrenmiş, çalışmalarına önce İspanyol tarihçilerinin araştırmalarını incelemekle başlamış, bunlarda birçok yanlış tespit edince yeni bir tarih yazmaya karar vermiştir. 1850'de Leiden üniversitesi genel tarih kürsüsüne yardımcı profesör olarak tayin edilmiş ve 1854'te profesör olmuştur. 1883'te Leiden'de ölmüştür. İyi derecede Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Portekizce bilen Dozy, ilmi neşriyatını daha çok Fransızca ile yapmıştır.¹¹

Oryantalist çalışmalarıyla tanınan Dozy'nin en çok ses getiren ve çalışmamızın da konusu olan eseri, 1863'te Flemenkçe kaleme aldığı *Het İslamisme* adlı eseridir. Profesör Victor Chauvin (ö.1913) tarafından *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme (İslam Tarihi Üzerine Deneme)* ismiyle 1879'te Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Muhtasar bir İslâm tarihi gibi görünen bu eserde müellif; din, vahiy, nübüvvet, Hz. Peygamber'in nübüvveti, İsmâîlîler, Dürzîler ve Karmatîler gibi konulara yer vermektedir. Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber hakkında çok sayıda iftiralar ve aşağılayıcı ifadelerin yer aldığı eser, Abdullah Cevdet (ö.1932) tarafından 1908 senesinde Kahire'de *Târîh-i İslâmiyyet* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

***Tarih-i İslâmiyet*'te Kur'an ve Vahiy ile İlgili İddialar:**

Bu başlıkta Dozy'nin iddialarından vahiy ve Kur'an ile ilişkili olan maddeler sıralanacak, reddiyelerde verilen cevaplara bir ön hazırlık yapılacaktır.

Oryantalist bakış açısına sahip Dozy, Hz. Peygambere gelen vahyi reddedebilmek için çeşitli iddialarda bulunmuştur. Bu iddialardan biri, Hz. Peygambere histerî (sar'a) hastalığını isnat etmesidir. Hz. Peygamberin sinirli ve sara hastalığının olduğu, büyük olayların onun dikkatini çekmediği, dini düşüncelere kapılmaya yatkın olduğu gibi iddialarını müsteşrik tıp doktoru Aloys Sprenger'in (ö.1893) söylemlerine dayandırmaktadır. Sprenger, Hz.

⁷ Hakan Uğur, "Avrupa'da Oryantalizm'in Ortaya Çıkışı ve Dozy'nin İslam'ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fennî Ertuğrul'un Savunması", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2019), 175-195.

⁸ Hakan Uğur, "Bir Medeniyet Savunusu Olarak, Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sebilürreşad Dergisinde Çıkan Makalelerinde Müsteşrik Dozy'ye Karşı Kur'an Müdafaası", *İSTEM* 12/44 (2024), 521-538.

⁹ Yasin Yılmaz, "Batılı münekkittler ve Dozy'nin Kur'an-ı Kerim, vahiy ve Hz. Muhammed'e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Ahmed Hilmi Örneği", *Turkish Studies* 12/55 (2017), 283-300.

¹⁰ Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm* (Lübnan: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/68-69; Mehmet Özdemir, "Dozy", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/513.

¹¹ Zirikli, *el-Â'lâm*, 3/68-69; Özdemir, "Dozy", 9/513.

Peygamberde bulunduğunu zannettikleri hastalığa ‘kasılma histerisi’ adını vermiştir.¹² Bu iddiayı kanıtlamak için ise vahiy sırasında Hz. Peygamber’de meydana gelen bir takım ruhsal değişimleri gerekçe göstermektedir.

Vahiyle ilgili iddialarından biri de Hz. Peygamberin Kur’ân’da bulunan kıssaları Tevrat ve İncil’den aldığıdır. Ona göre Hz. Peygamber, gayri müslim oldukları sanılan bazı kimselerden bu kıssaları dinlemiş ve sonra bunları istediği gibi kullanmıştır. Bu durumun Mekkelilerin de bilgisi dahilinde olduğunu söylemektedir.¹³

Vahyin güvenilirliğine hâlel getirecek bir diğer iddia ise Garanik hadisesidir. Dozy, müşriklerin Hz. Peygamber’e “Eğer getirdiğini kabul edersek, memleketimizden kovuluruz”¹⁴ âyetindeki sözleri söylediğini, ona putları tanımayı teklif ettiklerini ve onun da zaafıta bulunup kabul ettiğini, bunun üzerine Necm sûresindeki “*Lâti, uzzayı ve üçüncüsü olan menâti gördünüz mü? Şu yüce putlar! Muhakkak onların şefaati umulur.*”¹⁵ âyetlerinin nâzil olduğunu, Mekke ehli cemaatinin bu âyetleri okuduğunu ve son olarak da “*Haydi şimdi Allah’a secde ve ibâdet ediniz*”¹⁶ âyetini okuyup secdeye kapandıklarını iddia etmektedir.¹⁷

Dozy, Hz. Peygamber için “mütefekkir değil, heyecanlı bir insan tipi” tabirini kullanmakta ve bu iddiayı onun vahiy almadığını temellendirmek için ortaya atmaktadır.¹⁸

Dozy, Kur’ân’ın ifade üslubu ile ilgili olarak; Kur’ân’ın zevkî güzelliğinin olmadığı, ifrat derecede abartılı ve usandırıcı bir kitap olduğu iddiasında bulunmaktadır. Hikayelerinin Kur’ân’ın en iyi kısımları olduğunu ve bunlarda bile pek çok tekrarın olduğunu söyleyerek kendince iddiasını temellendirmektedir.¹⁹

Dozy, Kur’ân’ın zevksiz, sıkıcı olduğunu, Hristiyanlık, Zerdüştlük, Haniflik gibi düşüncelerden etkilenmiş ve bunların karmaşası bir kitap olduğunu iddia etmektedir.²⁰

Dozy, bazı âyet- i kerîmelerin Hz. Ömer’in arzularına uygun olarak nâzil olduğu ve dolayısıyla vahyin kaynağının ilâhî olmadığı iddiasında bulunmaktadır.²¹

Dozy, Hz. Peygamberde yeterince pratiklik ve azmin bulunmadığını iddia etmekte, Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir olmasaydı onun asla başarılı olamayacağını düşünmektedir. Dozy’e göre Hz. Ömer azim, Hz. Ebu Bekir pratiklik bakımından Hz. Peygamberin eksiklerini tamamlamışlardır.²² Dolayısıyla, azim ve pratikliğe sahip olmayan biri vahiy gibi ulvî bir vazifeye muhatap olamayacaktır.

Dozy’nin İddialarına Karşılık Osmanlı Ulemasının Cevapları:

Osmanlı ilim geleneğinde reddiye literatürü, İslam’ın temel ilkelerine yönelik eleştirilere karşı verilen ilmî cevapları derleyen bir disiplin olarak gelişmiştir. Bu disiplin, İslam içi tartışmalarda farklı mezhepler ve kelâm ekolleri arasında bir fikir alışverişi aracı olmuş, aynı zamanda batı dünyasında ortaya çıkan oryantalist iddialara ve İslam karşıtı söylemlere karşı bir savunma mekanizması görevi üstlenmiştir. Osmanlı uleması özellikle 19. ve 20. yüzyılda oryantalist tarih yazımı, pozitivist bilim anlayışı ve materyalist felsefenin İslam’a yönelik

¹² Reinhart Pieter Anne Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, çev. Abdullah Cevdet (Kahire: y.y., 1908), 37-41.

¹³ Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, 67.68.

¹⁴ el-Kasas 28/ 57.

¹⁵ en-Necm 53/ 19-20.

¹⁶ en-Necm 53/ 60.

¹⁷ Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, 69-71.

¹⁸ Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, 176.

¹⁹ Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, 101.

²⁰ Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, 101, 102.

²¹ Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, 58.

²² Salih Sabri Yavuz, “Manastırlı İsmail Hakkı”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/563.

eleştirileri karşısında, farklı ilim dallarında reddiyeler kaleme almıştır. Osmanlı'nın son döneminde ortaya konulan reddiyeler; Kur'ân, vahiy, hadis, İslam tarihi, kelâm ve felsefe gibi alanlara yönelik olmuştur. Batılı oryantalistlerin, Kur'ân'ın kaynağına yönelik şüpheler ortaya atan, vahyi sorgulayan ve İslam'ın erken dönem tarihini tahrif eden söylemleri karşısında Osmanlı alimleri hem klasik İslami ilimler hem de modern, bilimsel ve felsefî yaklaşımlar ile kapsamlı cevaplar vermiştir. Osmanlı mütefekkirlerinin reddiyelerinde sıkça ele alınan başlıca konular; Kur'ân'ın korunmuşluğu, oryantalistlerin Kur'ân'ın metinsel bütünlüğü hakkındaki iddialarına karşı isnad sistemi, hafızlık geleneği ve tarihî delillerdir. Ayrıca, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin siyasi ve sosyolojik bir olgu şeklinde sunulmasına karşı, kelâmî ve tarihî kanıtlar ortaya konmuştur. Şimdi çalışmamızın konusu olan *Tarih-i İslâmiyet*'e yönelik Osmanlı âlimlerince kaleme alınan üç müstakil redkiye ele alınacak; her bir mütefekkirin perspektifinden, Kur'ân ve vahiy çerçevesinde ortaya konan iddialar ve bu iddialara verilen cevaplar analiz edilecektir.

Manastırlı İsmail Hakkı ve *Hak ve Hakikât* Adlı Eseri:

Aslen Konyalı bir aileye mensup olan İsmail Hakkı, Manastır'da doğmuştur. Dedesi Abdülvehhâb Zâimî, Vak'a-i Hayriyye zamanında günümüzde Makedonya sınırları içerisinde yer alan Manastır'a gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Ailesi Manastır'da Sancakdarzâde ismiyle tanınmıştır. İslâmî ilimleri tahsil edip icazet almış, Fatih Camii kürsü müderrisliği yapmış, İstanbul'daki çeşitli camilerde vaaz vermiştir. Ayasofya Camiinde verdiği vaazlarla meşhur olmuş, farklı kurumlarda tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, arapça gibi dersler vermiştir. 1899'da İstanbul Darülfünununda fıkıh ve tefsir müderrisliği yapmıştır. Yirmi dört yıl süren müderrislik vazifesindeki başarılarından dolayı dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı ile taltif edilmiştir. 1908'de Meclis-i A'yân üyeliğine seçilmiş ve bu görevi sırasında Sultan Reşad'la birlikte Rumeli seyahatine çıkmıştır. 5 Aralık 1912'de Anadolu hisarındaki evinde vefat etmiş, cenazesi Fâtih Camii hazîresine defnedilmiştir. Arapça, Farsça ve Bulgarca bilen İsmâil Hakkı, zengin bir kültüre sahip olmakla beraber belli bir ilmî seviyeye ulaşmıştır. Vefatı üzerine Sebîlürreşâd, Tercümân-ı Hakikat, Tasvîr-i Efkâr, Teşrih, İkdam gibi dergi ve gazetelerde hakkında yazılar kaleme alınmıştır. Oğlu Âsım Arar, Mustafa Kemal Atatürk'ün özel doktoru olmuş, torunu İsmail Hakkı Arar ise Devlet, Adalet ve Millî Eğitim bakanlıkları görevlerini icra etmiştir.²³ Yaşadığı dönemde İslâmî ilimlerde önde gelen ve ulema-i sitte adı verilen altı büyük âlim arasında yer almıştır.²⁴ Arapça, Farsça ve Bulgarca bilen İsmail Hakkı, batılı yazarların İslâm hakkındaki iddialarına cevaplar kaleme almıştır.

Hak ve Hakikât adlı eseri çalışmamızın ana konularından birini teşkil eden eseridir. Reinhart Dozy'nin kaleme aldığı, Abdullah Cevdet'in ise *Târîh-i İslâmiyet* adıyla Türkçe'ye tercüme ettiği esere redkiye olarak ortaya konmuştur. Bu eser Manastır'lı İsmail Hakkı'nın ismi önce *Sebîlürreşad* olan sonra *Sırat-ı Müstakîm* olarak değiştirilen dergide yayımlanan makalelerinin derlenmesinden meydana gelmektedir. Derginin 72. sayısından 111. sayısına kadar devam eden bu yazı dizisi 1929 yılında İstanbul'da Sırat-ı Müstakim matbaası tarafından basılarak kitaplaştırılmıştır. Kitabın kapağında Doktor Dozy namında bir Hollandalı'nın, İslâma ve Hz. Peygambere iftiralar atan ve onları küçümseyen bir eser kaleme aldığı ve garazkâr bir niyetle tercüme edilip basılan eserin tecâvüzkâr ve bâtil fikirlere verilmesi gereken cevapları ihtiva ettiği beyan edilmektedir.

İsmail Hakkı Bey eserine, Abdullah Cevdet'in yazdığı *İfâde-i Mütercim* bölümünü eleştirerek başlamıştır. Mütercimin sözlerine tek tek cevap vermekte ve sert bir dille eleştirmektedir. Asılsız iddialarla dolu böyle bir kitabı tercüme edip neşrettiği ve kitabı

²³ Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmail Hakkı", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/563.

²⁴ Mahir İz, *Yılların İzi* (Ankara: Kitabevi, 2019), 145.

gerçeklerin yazıldığı bir İslâm Tarihi olarak tanıttığı için mütercimi tahkir etmektedir.²⁵ Kitabın ilk 30 sayfasını mütercimin yazdıklarını tenkide ayırmıştır. Bu bölüm de bahsettiğimiz gibi seri makalelerinin ilk yayınlarından derlenmiştir. Yazarın bu konuda işin başından itibaren sistemli bir yol takip ettiği ve yazdıklarını kitaplaştırmayı planladığı anlaşılmaktadır. Kitabın 31. sayfası itibarıyla mukaddime bölümüne başlayan yazar, ilk olarak bir peygambere olan ihtiyacı anlatmış, devamında Hz. Peygamberin cahiliye dönemindeki hayatından ve peygamberliğinden bahsetmektedir. İslâm'ın üstün özellikleri, Hz. Peygamberin ümmiliği, Kur'ân'ın ilâhî kaynaklı olması, Hz. Peygamberin asıl mucizesinin Kur'ân olduğu gibi konulara detaylı olarak değinmektedir.²⁶ Bu açıklamaların ardından *Tarih-i İslâmiyet*'te yazılanları tek tek ele almakta ve gerekli gördüğü konuları titiz bir şekilde açıklamaktadır. Hz. Peygamber ve vahiy ile ilgili konuları özellikle tetkik etmekte ve kapsamlı cevaplar vermektedir. Bazı durumlarda dipnotlarda özellikle metinde geçen kişiler hakkında bilgi vermektedir.²⁷ En fazla kaynak ve araştırmaya atıfta bulunan ve iddialara en kapsamlı cevapları veren reddiyenin *Hak ve Hakikat* olduğunu söyleyebiliriz. İncelemelerimize göre İsmail Hakkı'nın istifade ettiği ve okuyucuyu yönlendirdiği eserler daha geniş yer tutmaktadır. Müsteşrik eserlere nadiren atıf yapmakta ve kendi eserlerine de dipnotta yer vermektedir.²⁸

***Hak ve Hakikat* 'te Kur'ân ve Vahiy ile İlgili iddialara Verilen Cevaplar:**

Hz. Peygamberin Kur'ân'da bulunan kıssaları Tevrat ve İncil'den aldığı ile ilgili iddiaya karşı Manastırlı, ümmi olduğu için Hz. Peygamberin bu bilgileri alamayacağını ve başka yerlerden alıntılar yaparak böyle bir dinin tesis edilmesinin mümkün olamayacağını ifade etmektedir.²⁹ Ayrıca İsmail Hakkı, Kur'ân'ı başka birinden öğrendiği gibi iddiaların da oryantalistlerce sıkça kullanıldığına dikkat çekmiş ve Kur'ân'ı öğretecek kadar ilim sahibi olan bir zatın, bütün Araplar arasında meşhur olması gerekeceğini söylemektedir. Kaldı ki bir kimse böyle bir bilgiye sahip olsa, Kur'ân'ı Hz. Peygambere öğreteceğine kendisini peygamber olarak ilan etmenin daha makul bir iş olacağına ya da bu bilgiyi ifşa ederek Hz. Peygamberi zor duruma düşürmek isteyeceğine dikkat çekmektedir.³⁰ Bu konuyla ilgili son olarak Dozy'nin Kur'ân'ın sıradan bir kitap olarak Hz. Peygambere ait olduğu iddiasına da Hz. Peygamberin nübüvvet öncesinde ve sonrasında Kur'ân'ın belagatına denk bir sözünün olmadığını, şayet olsa idi müşriklerin onun sözünün Kur'ân'dan farkının olmadığını iddia edip böyle bir fırsatı kaçırmayacaklarını, buna benzer bir durumun ise vaki olmadığını ifade etmektedir.³¹

Hz. Peygamberde pratiklik ve azmin bulunmadığı iddiasıyla ilgili olarak Manastırlı, peygamberlik vazifesini başarmaktan daha büyük bir işin olamayacağını, en yüce varlık olan Allah hakkında konuşmanın en yüce iş olduğunu söylemekte ve biraz felsefe ve hikmetten nasibi olan kimsenin bunları inkâr edemeyeceğini ifade etmektedir.³²

Dozy'nin Kur'ân'ın üslubuna yönelik iddialarına da cevaplar vermektedir. Bu iddialardan biri olan Kur'ân'da tekrarların olması üzerine eleştirilerine karşı, bu tabirlerinin Arapların kadim inançlarında da var olduğunu söyler. Örneğin Kur'ân'da çokça tekrar eden "*el- insan ve'l- cin*" tabirinin bu inançlardan biri olduğunu söyler.³³

Hz. Peygamberde histeri hastalığı bulunduğu ile ilgili iddialara da aklî delillerle cevaplar vermekte ve bütün bunların vahyin ilahiliğini ortadan kaldırmak amacına yönelik

²⁵ İsmail Hakkı Manastırlı, *Hak ve Hakikat* (İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1929), 7.

²⁶ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 10.

²⁷ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 30.

²⁸ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 213.

²⁹ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 72.

³⁰ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 72, 73.

³¹ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 73.

³² Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 188-190.

³³ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 82.

bayağı iddialar olduğunu söyler. İslâm'ı getiren kişi hasta ise, onun getirdiği ilahî kitap da hasta olacak ve ortada din diye bir şey kalmayacaktır ve gelinmek istenen noktanın tam olarak burası olduğunu söyler.³⁴

İsmail Fennî Ertuğrul ve *Kitab-ı İzale-i Şükûk* Adlı Eseri:

1855 yılında Bulgaristan'ın Tırnova kasabasında dünyaya gelen İsmâil Fennî, Tırnova hanedanından Mahmut Bey'in oğludur. Orta öğrenimini burada tamamlamış ve medreseye devam etmiştir. 15 yaşında medresenin muhasebe kalemünde bulunmuş, sonraki yıllarda ise vâridât mukayyitliğinde çalışmıştır. 20 yaşında İstanbul'a gelmiş, 1879'da Maliye Nezâreti'nde memur olmuştur. 1883'te Divan-ı Muhasebât tahrirat kalemine devam etmiştir. Lisan mektebine giderek Fransızca bölümünden mezun olmuş, dört yıl kadar da İngilizce dersleri alarak divan üyesi olmuştur. 1896'da Dahiliye Nezareti muhasebeciliği görevini üstlenmiş ve 1908'de Ferit Paşa hükümetinden emekliliğini isteyerek memuriyet hayatına son vermiştir.³⁵ Münzevi, gösterişsiz bir hayat yaşayan İsmâil Fennî, eserlerini 38 yıl süren emeklilik hayatında kaleme almıştır. 1946'da vefat etmiş, Eyüp Sultan Kabristanına defnedilmiştir. Kronik mide rahatsızlığı, ilk dönemlerde geçim sıkıntısı ve eser te'lifi gibi sebeplerden evlenmemiştir. Mirasçısı bulunmadığı için iki evini, nakdî servetini ve bütün kitaplarının basım hakkını Dârüşşafaka'ya bağışlamıştır. 9050 ciltten oluşan kütüphanesini Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne vakfetmiştir.³⁶

Kitab-ı İzale-i Şükûk, eseri, çalışmamızın da konusu olan, Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet*'ine reddiye mahiyetinde kaleme alınmış eseridir. İslâm, Kur'ân ve Hz. Peygamber hakkındaki ithamlara cevap olarak yazılmıştır. Dozy'nin özellikle Hz. Peygamberin bazı şahsi tasarrufları, İslâm'ın yayılışıyla ilgili tenkitler ve Kur'ân'ın düzensizliği hakkındaki iddiaları cevaplandırılmıştır. Özellikle küfür ifadelerinin yer aldığı konularda mütercimnin sessizliği de eleştirilmiştir.

Eser, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış ve diğer eserlerinin çoğu daha sonra Latin harfleri ile basılmış olmasına rağmen bu eserin basımı yapılmamıştır. Eser 1928 yılında İstanbul'da basılmıştır ve 253 sayfadır. Müellif kitabın başlığı altına "*Dozy'nin 'Tarih-i İslâmiyeti Üzerine Reddiyedir'*" şeklinde bir kayıt düşmüştür. Bu nottan da anlaşılacağı gibi kitap, Hollandalı oryantalist Reinhardt Dozy'nin (ö.1883) yazdığı, Abdullah Cevdet (ö.1932) tarafından Türkçe'ye çevrilen *İslam Tarihi* adlı esere reddiye olarak kaleme alınmıştır ve söz konusu esere yönelik müstakil tenkitlerden birisidir. Müellif, Fransızca ve İngilizceyi ileri düzeyde bildiğinden, eserin Fransızcasını incelemiş ve tartışılan konularla ilgili diğer oryantalistlerin çalışmalarını da değerlendirmiştir. İsmail Fennî, Dozy'nin eserinde *Tarih-i İslâmiyet* başlığına uygun bir İslam tarihi bulunmadığını, bunun yerine yalnızca bazı tarihî olaylara dair karşıt görüşlere yer verildiğini ifade etmektedir. Ayrıca, mütercimnin eserde açıkça küfür içerikli ifadeler karşısında sessiz kalmasını ancak Hz. Peygamber'in ismi geçtiğinde "s.a." ibaresini kullanmasını çelişkili bulur. Eserde, Hz. Peygamber'in bazı kişisel tasarrufları, Arap kabilelerinin korku sebebiyle iman ettikleri, kırtas olayı, Kur'ân'ın üslubunun düzensizliği, bazı ayetlerin Hz. Ömer'in istekleri doğrultusunda indiği gibi iddialar öne sürülmektedir. İsmail Fennî bu iddiaları eserinde detaylı olarak ele almaktadır. Ayrıca Dozy'nin görüşlerini Batılı araştırmacıların bu konulardaki fikirlerine de atıfta bulunarak geniş bir şekilde değerlendirmiş ve hadislerle ilgili Avrupa'da ortaya atılan eleştiriler, uydurma hadisler ve rical tenkidi gibi hadis ilmiyle alakalı konulara da yer vermiştir.

Eserin başında mukaddime, sonunda hatime yer alır. Kitabın sonunda yer alan fihrist bölümünde Dozy'nin iddialarının yer aldığı 38 madde bulunmaktadır. İsmail Fennî, çoğunlukla

³⁴ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 90.

³⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 425.

³⁶ Süleyman Hayri Bolay, "İsmâil Fennî Ertuğrul", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/98.

Barthelemy Saint-Hilaire (ö.1895), Dr. Aloys Sprenger (ö.1893), William Muir (1819-1905), Mill gibi başlıca oryantalistler ile Ernest Renan (ö.1892) ve Volter (ö.1778) gibi Avrupa'nın önde gelen yazarlarının, Hz. Peygamber, Kur'ân, ashabin önde gelenleri ve bazı inanç konuları üzerinde ileri sürdükleri fikirleri ele alarak o konular hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir.

Eserde ilk olarak kitabın başlığı tenkit edilmiştir. İsmail Fennî, kitaba *Tarih-i İslâmiyet* adının verilmesini doğru bulmaz. Bunun sebebini de şöyle izah eder:

*Çünkü, İslâmiyet denilince bundan İslam dini anlaşılır ve onun tarihinde de ortaya çıkışından ve tekemmülünden bahsetmek gerekir. Halbuki bu kitap, Müslümanlara ait bazı tarihi olaylardan ve özellikle şüphe uyandırmaya müsait bazı hadiselerden ve İsmailî'lerin, Dürzî'lerin, Karmatî'lerin batıl mezhepleri gibi İslam dini ile herhangi bir bağlantısı olmayan, aksine onu ifsat maksadıyla uydurulan birtakım bidatlerden bahseder. Bu nokta, nazar-ı dikkatten uzak tutulmamalıdır.*³⁷

Kitâb-ı İzâle-i Şükûk'ta Kur'ân ve Vahiy ile İlgili iddialara Verilen Cevaplar:

İslam'ın ilahî bir kaynağa dayanmadığı ve tamamen insan ürünü bir din olduğu iddiası hakkında İsmail Fennî, oryantalistlerin ileri sürdükleri en temel iddianın, İslam'ın ilahi bir kaynağa dayanmadığı ve tamamen insan ürünü bir din olduğu yönündedir. Bu konuda ortak bir görüş sergileyen oryantalistler, İslam'ın insan kaynaklı olduğu iddiasının kapsamı konusunda farklılaşmaktadır. Kendi kimlikleri ve yaklaşımlarına göre bazıları Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı Tevrat'tan, bazıları ise İncil'den esinlenerek derlediğini ve insanların bunu "Kur'ân" olarak devam ettirdiğini ileri sürmektedir. Bu iddialarını desteklemek için, Hz. Peygamber'in iletişimde bulunduğunu öne sürdükleri kişiler olduğundan bahsederler. Diğer bir grup ise vahyin, Hz. Peygamber'in gönlünden veya zihninden ortaya çıkan bir olgu olduğu görüşündedir. İsmail Fennî bu konu ile ilgili Dozy'nin eserinden şu nakilde bulunur:

*İslâmiyet kadar az aslî olan bir din yoktur. Esas olarak Haniflik ve Zerdüştlük etkisi altında genişlemiş olduğu şekilde Musevilik, Arabistan'ın kadim dininden ve Hristiyanlıktan ödünç alınmış bazı esaslar, nihayet Muhammed'in en büyük ve en son nebiyyullah olduğu inancı... İşte Mekke'li peygamberin ortaya koyup yaydığı bütün sistem, bütün manzume-i umur-i mezhebiyye bunlardan ibarettir. Kur'ân'da ne derin fikirler vardır ne de yüce ve gönül alıcı bir dil ile ifade edilmiş şairane nazariyeler yer alır. O, diğer dinlerden aldıklarını sembolik ilavelerle karıştırır. Kur'ân, büyük meselelerin çözümünü yapmak gayreti içinde olmaz. İslâmiyet şüphesiz dinlerin en adi, bayağı ve tekdüze olanı olduğu gibi, tadile yahut tekemmüle de en az kapasiteli olanıdır. O (Hz. Peygamber), bir derin mütefekkir değildi. Fakat bayağı hünerli bir müteheyyiç idi. Aslîliğe meyletmek şöyle dursun, bütün şan ve şerefi aslîlikten uzaklaşmakla sağlamaya çalışırdı. Çünkü yaydığı dinin, kendisinden daha önceki peygamberler tarafından her zaman haber verildiğini tekrardan geri durmuyordu.*³⁸

İsmail Fennî, Dozy'nin bu hayli cüretkâr iddialarını cevaplarırken, şu ayetleri zikretmektedir: “Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler. Kim Allah'ın ayetlerini inkâr ederse bilsin ki Allah hesabı çok çabuk görendir.”³⁹

“Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”⁴⁰

“De ki: "Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâh edinmesin." Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: "Şahit olun, biz Müslümanlarız." Ey kitap ehli!

³⁷İsmail Fennî Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), 5.

³⁸ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 129.

³⁹ Âli- İmrân, 3/19.

⁴⁰ Rum, 30/30.

İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?”⁴¹

“Şüphesiz bu (hükümler), ilk sayfalarda, İbrahim ve Mûsâ'nın sayfalarında da vardır.”⁴² “İbrahim ne Yahudi idi ne de Hristiyan... Fakat o hanif (Allah'ı tanıyan, hakka yönelen) bir Müslümandı. Allah'a ortak koşanlardan da değildi.”⁴³

“De ki: "Allah, doğru söylemiştir. Öyle ise hakka yönelen İbrahim'in dinine uyun. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi.”⁴⁴

“Kimin dini iyilik yaparak kendini Allah'a teslim eden ve hakka yönelen İbrahim'in dinine tabi olan kimsenin dininden daha güzeldir?”⁴⁵

“...O sizi seçti ve dinde üzerinize bir güçlük yükledi. Babanız İbrahim'in dinine uyun. Allah sizi hem daha önce hem de bu Kur'ân'da Müslüman diye isimlendirdi...”⁴⁶

İsmail Fennî bu ayetlerden hareketle Allah'ın tek bir din gönderdiğini, onun da İslam olduğunu ve bu dinin Allah'ın birliği ve ahirete imana dayandığını anlatır. Ancak peygamberlerin, insanların dünya ve ahiretlerini islah etmekle görevli olmaları ve bu sebeple dinin muamelat ve ahkâm cihetinin olduğunu vurgular. Dinde bir değişiklik olmuşsa bunun sebebinin peygamberler değil, dini esaslardan uzaklaşıp saparak küfür, putperestlik ve diğer batıl inançlara düşen insanlar olduğunu söyler. Dolayısıyla onlar bu duruma düştükleri için Allah'ın onları hidayet yoluna sevk edecek peygamberler gönderdiğini vurgular.⁴⁷ İsmail Fennî, ilgili ayetlere dayanarak, Hz. Peygamber'in, atası Hz. İbrahim'den hatta Hz. Âdem'den itibaren sürekli arz eden yegâne ilahi din olan tevhit dinini ihya etmek üzere gönderildiğini belirtir. Ona göre Hz. Peygamber, Hristiyanlıkta ortaya çıkan teslis inancı ve bununla bağdaşması mümkün olmayan tahrif ve sapmaların ortadan kaldırılması ve bu dini aslı mecrasına ve orijinal haline döndürmek üzere gönderildiğini söyler. Ayrıca, Hz. Peygamber'in getirdiği şeriat, dönemsel özellikleri dikkate alarak bazı yasaları yürürlükten kaldırmış ve bunların yerine dönemlerine uygun yeni hükümler koymuştur.⁴⁸ Dinin esası bir olduğuna göre onda yenilik ve değişiklik olamayacağı açıktır ve fakat muamelât ve ahkâma gelince, İslâm dininde yenilik olmadığını iddia etmek, Hakîkâti görmezden gelmek demektir. Müslümanların abdest, namaz, oruç gibi ibadetlerine, hatta ibadethanelerinin inşa ve tertip tarzlarına, nikâh, talak, gasil ve ölü defni gibi muamelâtta geçerli olan şer'i hükümlerine bir kere göz atmak, bu konulardaki büyük farkı ve yeniliği görmek için yeterlidir. Şayet İslâm şeriatında Yahudi ve Hristiyanlıkta geçerli olan hükümlere uygun bazı unsurlar bulunursa bunları “ödünç alınmış hükümler” olarak değerlendirmek yerine, önceki kutsal kitapların hükümlerinin kaldırılmayarak yerinde bırakılmış olan kısmı nazarıyla bakılması gerekir. Çünkü dini vazeden Allah olduğu için, bunları başkasından almamış, kendi vazettiği gibi aynen bırakmıştır.⁴⁹ Böylece İsmail Fennî, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da görülen benzerlikler ve ortak noktaları, kaynağının bir olduğuna yani hepsinin Allah'tan geldiği Hakîkâtine dayandırır ki, olması gereken de budur.

Hz. Peygambere histerî (sar'a) hastalığının isnadı ile ilgili iddiaya cevabı şu şekildedir: Hz. Peygambere bir hastalık isnat etmek onun söylediklerini, dolayısıyla getirdiği vahyi şüpheli

⁴¹ Âli- İmrân, 3/64-65.

⁴² el-Âla, 87/18-19.

⁴³ Âli- İmrân, 3/67.

⁴⁴ Âli- İmrân, 3/95.

⁴⁵ en-Nisa, 4/125.

⁴⁶ Hac, 22/78.

⁴⁷ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 130-131.

⁴⁸ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 131-132.

⁴⁹ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 132.

hale getireceğinden oryantalistler bu tür iddialardan geri durmamışlardır. Yukarıda ifade edildiği üzere oryantalistlerin temel amacı İslam'ın ilahi bir kaynağa dayanmadığını kendi bakış açılarına göre ispat etmeye çalışmaktır. Bu oryantalistlerden biri olan Dozy, Hz. Peygamber'in kendisini Allah'ın elçisi olarak takdim ettiğini fakat muzdarip olduğu histeri hastalığının etkisiyle böyle söylediğini ve zaten hayatının sonlarına doğru kendisine imanın şüpheli hale geldiğini iddia etmekte ve bu iddiasını müsteşrik ve aynı zamanda tıp doktoru olan Sprenger'e (ö.1893) dayandırmaktadır.⁵⁰ Aloys Sprenger, Hadis ve sahabe konularıyla ilgilenen ilk müsteşrik olup Avusturyalı bir tıp doktorudur. (*Das Leben und die Lehre des Mohammed*) *Muhammed'in Hayatı ve Öğretileri* isimli bir eseri vardır.⁵¹

İsmâil Fennî, iddiaya karşı Paris üniversitesinde ruh sağlığı doktoru ve birçok akademik cemiyetin üyesi olan Fransız doktor A. Baiere Boismont'un (ö.1881) *İhsâsât-ı Hâyâliyye (Halüsinasyon)* adlı eserinden bir bölüm getirmektedir. Boismont burada Fransız doktor ve Tıp Fakültesi üyelerinden Doktor René Laennec'in (ö.1826) açıklamalarına yer vermektedir. İfadeleri şu şekildedir:

*"Kendisini bırakıp yaptığı fedakârlıklarıyla bütün kavmin dini asıllarında ve ahlâkında ciddi derecede hayret uyandırıcı bir değişiklik icrâ etmiş, putperestliği devirip yerine yegâne ve rûhânî bir Allah dinini ikâme etmiş ve bu vesileyle memleketini barbarlık zulmünden korumuş, çok uzun müddet Arap namına hürmet ettirmiş bir zâtın mecnun olamayacağı açıktır."*⁵²

Bu açıklamaya ilaveten İsmâil Fennî, Hz. Peygamber'in meydana getirdiği işleri, gösterdiği deha, sebat ve metaneti ancak tam bir sıhhat ve mükemmel bir fitratla yaratılmış bir zât- ı âlînin yapabileceğini söylemekte ve bu işlerin bedenî ve rûhanî hastalıkları bulunan kimselerin kârı olamayacağını ifade etmektedir.⁵³ Ayrıca her ne olursa olsun bir hastalığın teşhisinin hastayı bizzat muayene ile olacağını hatta bu muayene neticesinde bile hastalığın teşhis edilememesi durumunun çok defa görüldüğünü ifade etmekte ve bu sebeple Doktor Sprenger'in söz konusu teşhisinin tam anlamıyla vehimden ibaret olduğuna dikkat çekmektedir. Daha sonra Hz. Peygamberin sağlıklı ve kusursuz olduğuna dair peygamber şairlerinden Hasan Sâbit'in;

*"Hiçbir göz senden güzelini görmedi,
Kadınlar senden daha güzel bir kimseyi dünyaya getirmemiştir,
Sen her ayıptan uzak olarak yaratıldın,
Sanki sen istediğin gibi yaratılmışsın."*

Şeklinde tercüme edilebilecek bir şiirini delil getirmektedir.⁵⁴ Bu konuda sözlerine devam eden İsmâil Fennî, Hz. Peygamberin de nihayetinde bir beşer olduğunu ve baş ağrısı gibi bazı hastalıkların ona da isabet edebileceğini, nitekim sekârat-ı mevtte şiddetli humma geçirip benzinin kırmızı ve sarı renklere büründüğünü, onun vahiy zamanında bile bazı hastalıklar geçirmiş fakat harika sözler ve fiiller ortaya koymuş olduğunu, bu durumu malum histeri hastalığı ile bağdaştırmanın tahammül edilemez bir gevezelik olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵

Bazı âyet- i kerîmelerin Hz. Ömer'in arzularına uygun olarak nâzil olduğu ve dolayısıyla vahyin kaynağının ilâhî olmadığı iddiasına ise şöyle cevap vermektedir: Dozy, bazı âyetlerin Hz. Ömer'in arzusuna göre semadan indiğini ve bunu bizzat Hz. Peygamberin kabul ettiğini, bir mü'minin bu durumu muhakemesi halinde vahyin ilâhî kaynaklı olması hakkında

⁵⁰ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 7.

⁵¹ Necip Akikî, *el-Müsteşrikûn* (Kahire: Daru'l- Maarif, 1980), 2/277.

⁵² Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 8.

⁵³ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 10.

⁵⁴ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 12.

⁵⁵ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 15.

şüpheye düşmesinin kaçınılmaz olduğunu söylemektedir.⁵⁶ İsmâil Fennî, Rasûlullah'ın gerek kendisine sorulan, gerekse meydana gelen bazı hususlarda ilâhî vahyi beklediğini ve rabbinden aldığı emirlere uygun hareket ettiğini ifade etmektedir. Bedir savaşında esir alınan yetmiş kişinin öldürülmesi, içkinin haram kılınması, hâne- i saâdete yemek için izinsiz gidilmemesi, Hz. Peygamberin münâfıkların cenaze namazını kılmaması gerektiği gibi bazı konularda âyetlerin Hz. Ömer'in arzularına uygun olarak nâzil olduğunu fakat bunların bir kısmının Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'e söylemeden önce nâzil olduğunu ve "*Sabah ve akşam rablerine dua edenleri kovma!*"⁵⁷ âyetinin ise Hz. Ömer'in görüşüne tamamen muhalif olduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁸

Rasûlullah'ta pratiklik ve azmin bulunmadığı iddiasına karşılık şu açıklamaları yapmaktadır: Dozy, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer olmasa idi İslâmiyet'in asla muzaffer olamayacağını iddia etmekte ve Hz. Peygamber'de pratiklik ve azim sıfatının nâkıs olduğunu ve bunlardan pratikliğe Hz. Ebûbekir'in, azme ise Hz. Ömer'in sahip olduğunu, böylece Hz. Peygamberi tamamladıklarını söylemektedir.⁵⁹ İsmail Fennî, bu iki zatın Hz. Peygamber'e en yakın kimselerden olduğunu ve İslam'a çok büyük hizmetlerinin dokunduğunu kabul etmekte ve fakat bu durumun Hz. Peygamber'in hâşâ maharetsiz ve azimsiz olduğu anlamına gelmeyeceğini beyan etmekte ve nitekim ashab-ı kirâmın hepsinin onun emriyle hareket ettiğini ve şayet onda bu vasıflar bulunmasaydı ona bu derece bağlı kalmayacaklarını açıklamaktadır. Ayrıca vahiyyle hareket eden bir kimsenin tecrübe ile maharet kazanmaya da ihtiyacı olmadığını ilave etmektedir.⁶⁰ Hz. Peygamberin Uhud savaşında Uhud dağına okçular yerleştirmesini, onun pratikliğine örnek olarak zikretmektedir. Müşriklerin önerilerine karşı "Güneşi sağıma, ayı da soluma koysalar tebliğden vazgeçmem" sözünü ve dolayısıyla bütün Arap kabilelerini karşısına almasını da çok güçlü olan azmine örnek olarak getirmektedir.⁶¹

Dozy'nin Kur'ân'ın ifade üslubu ile ilgili iddialarına karşı İsmail Fennî bu konuda açıklamalarda bulunmaktan imtina etmekte ve ortaya atılan iddiaların dikkate alınmaması gerektiğini söylemektedir. Kuran'da kıssaların yer almasının amacının, önceki ümmetlerin yaşamış oldukları hadiselerin insanlara haber verilmesi ve insanların bu olaylardan ders çıkarabilmeleri olduğunu ifade etmektedir.⁶²

İsmâil Fennî, Garânik meselesi hakkındaki uzun açıklamalarda bulunmaktadır: Dozy, müşriklerin Hz. Peygamber'e "*Eğer getirdiğini kabul edersek, memleketimizden kovuluruz*"⁶³ âyetindeki sözleri söylediğini ve ona putları tanımayı teklif ettiklerini ve onun da zaafta bulunup bunu kabul ettiğini, bunun üzerine Necm sûresindeki "*Lâtı, uzzayı ve üçüncüsü olan menâtı gördünüz mü? Şu yüce putlar! Muhakkak onların şefaati umulur.*"⁶⁴ âyetlerinin nâzil olduğunu, Mekke ehli cemaatinin bu âyetleri okuduğunu ve son olarak da "*Haydi şimdi Allah'a secde ve ibâdet ediniz*"⁶⁵ âyetini okuyup secdeye kapandıklarını iddia etmektedir. İsmâil Fennî burada, bu hâdiseye ilgili tefsir kaynaklarında farklı rivayetler olduğunu, Fahreddîn Râzî, İbn. Kesîr, Ebu's suud, Sıddık Hasan Han gibi bazı müelliflerin ve Kadı İyaz'ın ise bu olayı uydurma saydıklarını ve bunun için deliller sunduklarını ifade etmekte ve akabinde *Tefsîr-i Kebîr* ve *Şifâ*'dan nakilde bulunduğu bu delillerin başlıcalarını zikretmektedir.⁶⁶ Söz konusu hâdisenin

⁵⁶ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 26.

⁵⁷ el-En'âm 6/ 52.

⁵⁸ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 26.

⁵⁹ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 30- 31.

⁶⁰ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 31.

⁶¹ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 31, 32.

⁶² Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 33.

⁶³ el-Kasas 28/ 57.

⁶⁴ en-Necm 53/ 19-20.

⁶⁵ en-Necm 53/ 60.

⁶⁶ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 36.

yer aldığı rivayeti Kütüb-ü sitte musannifleri gibi sahih rivayetleri derleyen muhaddislerden hiçbirisi kitabına almadığına ve hiçbir sika râvînin de onu sağlam bir senetle rivayet etmediğine dikkat çekmektedir. Bu ve benzer rivayetleri ancak sahihine sakîmine bakmadan bütün garip rivayetleri kitabında zikretme arzusunda olan müfessirler ve tarihçilerin zikrettiğini söylemekte ve bu konuda işin ehli olmaları sebebiyle hadisçilerin uygulamasının esas alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁶⁷ Ayrıca bu olay hakkında gelen rivayetlerin ihtilaflı olduğu söylemekte, faklı şekillerde rivayetlerin olduğuna dikkat çekmektedir. Bu durumun olayı şaibeli hale getirdiğini ve bahsi geçen kıssanın yaşanmadığına dair bir delil sayılabileceğini ifade etmektedir.⁶⁸ Açıklamalarına devam eden İsmâil Fennî, ümmetin, Rasûlullah'ın ismet sıfatının sübûtu ve bu gibi rezilliklerden nezih olduğu hakkında icma etmesini de delil getirmektedir. Rasûlullah'ın rivayetteki gibi övgüde bulunarak Allah'tan başka ilahları istemesinin küfür olduğunu, bu sebeple söz konusu kıssanın yaşandığını düşünölemeyeceğini belirtmektedir.⁶⁹

Aşağıdaki âyet-i kerîmelerin de böyle bir hâdisenin vuku bulmadığına delil teşkil ettiğini söylemektedir:

*“Eğer sözlerin bir kısmını bizim adımıza uydursaydı, onu kuvvetle yakalar sonra da onun can damarını keserdik.”*⁷⁰

*“İşte o zaman sana yaşarken de ölünce de katmerli acılar tattırırdık. Bize karşı sana yardım edecek kimseyi de bulamazdın.”*⁷¹

Bütün bunların yanında, söz konusu rivayetin, akla ters, örfe aykırı bir iddia olduğunu dile getirmekte ve peygamberlik hayatı boyunca sürekli tevhide davet eden, şirki kötöleyen bir peygamberin putları övmek gibi şirk olan bir davranışta bulunmasının âdeten olacak şey olmadığına dikkat çekmektedir.⁷² Şayet böyle bir olay vuku bulmuş olsaydı, peygamberliğe başından beri nefretle bakan ve ortaya çıkan ilk fitnede düşmanlıklarını ortaya koyan münâfıkların ve inatçı müşriklerin bu fırsatı kaçırmayacaklarına, putlarının yüceltilmesinden dolayı böbürlenerek hemen hücumla geçeceklerine dikkat çekmekte fakat böyle bir olayın rivayetlerde yer almadığını ortaya koymaktadır.⁷³

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve *Tarih-i İslam* Adlı Eseri:

Günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Filibe'de 1865 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Şehbender Süleyman Efendi Filibe'de konsolosluk vazifesi yapmıştır.⁷⁴ Tanzimat reformlarının her alanda yer almaya başladığı, eğitim, kültür ve sosyal alanlarda zihni değişimin hissedildiği bir dönemde Filibe müftüsünden “Mebâdi-i Ulûm” adı verilen ilk eğitimini almış ve daha sonra da Rüşdiye'yi bitirmiştir.⁷⁵ 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sırasında zorunlu göçle İstanbul'a gelmiş, Osmanlı tarihinde 93 harbi olarak bilinen savaştan sonra zorunlu göç yapmış ve bu süreçte ailesi ile beraber sıkıntılı bir dönem geçirmiştir.⁷⁶ İstanbul'a geldikten sonra çeşitli devlet kademelerinde memuriyet görevinde bulunmuş, daha sonra Beyrut'ta gitmiş, oradan Mısır'a geçmiş ve tekrar İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a dönüşünden kısa bir süre sonra o dönemin sürgün yerlerinden biri olan Fizan'a sürgün

⁶⁷ M. Yaşar Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi* (İstanbul: Tahlil yayınları, 2012), 3/29.

⁶⁸ Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk*, 38.

⁶⁹ Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhî*, 3/32.

⁷⁰ Hakka 69/ 44- 45- 46.

⁷¹ İsrâ 17/ 75.

⁷² Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhî*, 3/33,34.

⁷³ Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, 3/34.

⁷⁴ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 65.

⁷⁵ Yasin Yılmaz, “Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Tarih-i İslam* Adlı Eseri Özeline Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Turkish Studies* 12/2 (2017), 291.

⁷⁶ Mehmet Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 17.

edilmiştir.⁷⁷ II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber tekrar İstanbul'a dönen Filibeli, gazetecilik vazifesine adım atmış ve aynı zamanda Dâru'l-Fünûn muallimliği de yapmıştır.⁷⁸ Bu dönemde yaptığı gazetecilik faaliyetleri, Dâru'l-Fünûn muallimliği ve düzenlediği konferanslarla çağının önde gelen fikir adamlarından biri olmuştur. Ancak şu var ki, İttihat ve Terakki hükümetinin baskıcı ve sert uygulamalarına karşı çıkması sebebiyle önce Kastamonu ve daha sonra Bursa'ya sürgün edilmiş ve vefatına kadar burada ikamet etmiştir.⁷⁹

Çalışmamızın ana konularından biri olan *Tarih-i İslam*, Filibeli'nin daha çok Felsefe ve Tasavvuf alanlarında yoğunlaşmasına rağmen İslam tarihi ile ilgili kaleme aldığı hayli kapsamlı eseridir. İslam tarihinde gerçekleşen olayları kendine has bir üslupla anlatmaktadır. Eserde Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, Fıkıh ekolleri, Felsefe, Tasavvuf, Dinler Tarihi gibi İslami ilimlerle ilgili bilgiler vermekte, farklı bölümlerde yeri geldikçe de Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet* eserindeki görüşlerine karşı cevaplar vermektedir. İslam ve Hz. Peygamber hakkındaki asılsız ithamlara bilimsel olarak ve tarih ilminin usulü çerçevesinde karşılık vermeye çalışmıştır. Diğer reddiyelerden farklı olarak kitabı tercüme eden Abdullah Cevdet'i eleştirmemiş, Dozy ve onun gibi düşünen müsteşriklerin iddialarını reddetmiştir. Filibeli'nin eseri, kronolojik olarak sistemli bir İslam Tarihi kaynağı gibi görünse de genel muhtevası gözden geçirildiğinde eserin Dozy'nin iddiaları çerçevesinde şekillenmiş bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Sık sık Dozy'ye atıf yapılmış, iddialarına temas edilmiş ve cevaplar verilmiştir. Yazar tarihteki bütün olaylara yer vermekten ziyade, tartışma konusu olan olayları ve bazı olayların bilinmeyen yönlerini ele almaktadır. İslam'a dair asılsız iddialara karşı ilmî yeterliliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Filibeli, eserini tarih felsefesinin metotlarını kullanarak, bilimsel bir yaklaşımla kaleme almıştır. Dozy'nin iddialarına karşı klasik yöntem olan ayet ve hadisleri kullanmamış, batıların ortaya koyduğu metodolojik sisteme göre hareket etmiş, onların iddialarına yine onların usulleriyle cevaplar vermiştir. Kendisinden önce yapılan reddiyelerin çoğunun iman mahsulü olup ilmî değerinin olmadığını ve Dozy'ye bilimsel olarak cevap verilmediğini söylemektedir.⁸⁰ Filibeli kitabında, Batılı müsteşriklerin yazdığı eserlere ayrı ayrı reddiyeler yazmanın mümkün olmadığını, bu sebeple eserlerinde ortaya attıkları iddialara onların kullandığı metodoloji ile hareket ederek cevaplar verilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Ancak bu yöntemle hepsinin iddialarının çürütüleceğini, Dozy'nin tarihi de dahil olmak üzere İslâmiyet'le ilgili yazılan yanlış eserlerin reddedilebileceğini söylemektedir.⁸¹ Bu söylediklerinden hareketle Filibelinin eserini bahsettiği yenilikçi anlayışla yazdığı anlaşılmaktadır. Çalışmasının hedefinin başta Dozy olmak üzere Avrupalıların İslam hakkındaki eserleri ve bu eserlerindeki düşünceleri olduğunu ifade etmektedir. Bu eserlerin çoğu Türkçeye tercüme edilmeseler dahi gençlerin bunlardan etkilenebileceğinin ve dolayısıyla bu düşüncelere aklî olarak ikna edici cevapların verilmesi gerektiğinin altını çizmektedir.⁸²

Tarih-i İslâm'da Kur'ân ve Vahiy ile İlgili iddialara Verilen Cevaplar:

Hız. Peygamberin Kur'ân'da bulunan kıssaları Tevrat ve İncil'den aldığı ile ilgili iddia hakkında Filibeli, Dozy'nin buradan hareketle İslâm'ı çürütmeye çalıştığını, bunun basit bir anlayış olduğunu söylemekte ve şöyle izah etmektedir: “Çünkü İslam dini yegâne din olmak iddiasında değildir. Bilâkis Hız. Adem'den beri birçok peygamberler vasıtasıyla devam edegelen semavî dinin son tebliği olduğu iddiasındadır. Bu sebeple kendisinde bulunan esas fikirlerin

⁷⁷ Neşet Toku, *Türkiye'de Anti-materyalist Felsefe (Spiritüalizm) İlk Temsilcileri* (İstanbul: Umut Matbaacılık, 1996), 76.

⁷⁸ Zekerîya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 38.

⁷⁹ Abdullah Uçman, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/424-425.

⁸⁰ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 46.

⁸¹ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 47.

⁸² Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 46-47.

diğer dinlerde de bulunması zarurîdir. İslam dini bir icat veya yeni ortaya çıkmış bir din değil, bir olgunlaşma ve mükemmelleşmedir."⁸³

Hız. Peygamberde azim ve pratikliğin bulunmadığı ile ilgili iddiaya karşılık Filibeli, Hız. Peygamberin bizzat hayatı ile ve yaptığı şeyler ile cesaretini, azmini, pratikliğini ortaya koymuş olduğunu ifade etmektedir. Dozy'nin bu tarihi gerçekliği görmezden geldiğini ve çarpıttığını söylemektedir.⁸⁴

Dozy'nin Hız. Peygambere histerî hastalığını isnat etmesi ile ilgili olarak uzun açıklamalara yer veren Filibeli, onun bu iddiada bulunabilmek için daha kitabının ilk konularından itibaren hazırlık yaptığından, bu iddiasını güçlendirebilmek için başka yalan olaylar uydurduğundan bahsetmektedir. Nitekim Filibeli, Dozy'yi, vak'aları tahrif ve Hakîkâtleri tevil ederek İslâm tarihi yazmaya kalkışmış akliyyundan bir müsteşrik olarak tarif etmektedir.⁸⁵ Bu tahrifattan birini örnek olarak zikreder: Dozy kitabında "*Muhammed (a.s) altı yaşındayken pek asabî mizaçlı ve pek hararetle bir kadın olduğu anlaşılan validesi Âmine'yi kaybetti.*" demektedir.⁸⁶ Bu cümleyle hiddetle karşı çıkan Filibeli; "*Dozy, Peygamber'in anasının "pek asabî mizaçlı ve pek harâretli bir kadın" olduğunu nereden biliyor? Bunu nerden görmüş? Bu hükümleri nereden çıkarıyor? Hiç!*" şeklinde cevap vermektedir.⁸⁷ Filibeli, bu yalanı uydurma sebebinin ileride öne süreceği diğer bir yalana şekil vermek olduğunu söylemekte, bunun da Hız. Peygambere histeri hastalığını isnat etmek olduğunu söylemektedir. İddiasını daha makul göstermek için güya bu hastalığa tutulmuş olan peygamberin annesinin de asabî mizaçlı ve hararetle bir kadın olduğunu öne sürmektedir ki bu hastalığın mevcudiyeti tevarüsle sabit olsun.⁸⁸ Filibeli bu meselede Dozy'nin ilim ve namusa aykırı üç tavrının olduğunu, bunların birincisinin hiçbir tarihi delile dayanmayan alelâde bir zan, diğerinin bizzat tetkik etmediği bir konuda tarihî delilin tahrifinden dolayı bir yalan ve üçüncüsü de bir zannı makul, meşru göstermek ve insanları aldatmak için yalan uydurmaya tenezzül etmek olduğunu söylemektedir.⁸⁹ Bu örneğe dayanarak Filibeli, Dozy'nin Tarih'inin bu tür yalan ve hezeyanlarla dolu olduğuna dikkat çekmektedir.

Garanik meselesi ile ilgili olarak Filibeli, Mahmut Esat Seydişehirî isimli bir zattan alıntı yaparak cevap vermiştir. Hız. Peygamberin Necm suresinin ayetlerini okurken duraklayarak okuduğunu, o sırada garanik olarak bilinen ayetler işitildiğini söylemektedir. Bu sesin kalabalıktan işitildiğini ve sure sonundaki secde ayetinden sonra Müslümanların secdeye vardığını, kendi ilahlarının ismini Hız. Peygamberin ağzından duyduklarını zannettikleri için sevinçle müşriklerin de secdeye kapandığını ifade etmektedir. Hız. Peygamber evine döndüğünde Hac suresinin 52. ayeti nazil olmuş ve Hız. Peygamber teselli edilmiştir.⁹⁰ Zikrettiği rivayetle ilgili yorum yapmaktan kaçınan Filibeli, garanik rivayetin mutlak uydurma olduğunu kabul etmenin zor olduğunu söylemektedir.⁹¹ Ancak eseri sadeleştiren Ziya Nur Aksun, Ahmet Hamdi Akseki'den deliller getirerek hadisenin tabiin döneminden sonra uydurulduğunu ifade etmektedir.⁹²

⁸³ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 219.

⁸⁴ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 201.

⁸⁵ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 54.

⁸⁶ Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, 32.

⁸⁷ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 117.

⁸⁸ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 118.

⁸⁹ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 118.

⁹⁰ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 222.

⁹¹ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 222.

⁹² Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, 223-226.

Eserlerin Karşılaştırılması:

Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet* adlı eserine karşı kaleme alınan üç önemli reddiye; Filibeli Ahmed Hilmi'nin *İslâm Tarihi*, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Hak ve Hakikât* ve İsmail Fennî Ertuğrul'un *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* adlı eserleridir. Metin içerisinde tanıttığımız bu eserler içerik, yöntem ve delillendirme açısından karşılaştırılacaktır.

İçerik Açısından Karşılaştırma:

Manastırlı İsmail Hakkı, Dozy'nin İslam Tarihi adını verdiği kitabında öne sürdüğü iddialardaki tarihsel hatalar ve özellikle Hz. Peygamber'in şahsiyeti hakkındaki iddialar üzerinde durmaktadır. İddiaları tahlil ederek çelişkili yönlerini ortaya koymaya çalışmakta, Dozy'nin iddialarına yer verdikten sonra İslami kaynaklardan ve klasik tarih metinlerinden istifade ederek cevaplar vermektedir. Özellikle İslam'ın ahlakî, sosyal ve hukukî yönlerini savunarak, bu alanlardaki iddialarına geleneksel ilmî çizgide cevap vermektedir. İsmail Hakkı, eserinin ilk otuz sayfasını Dozy'nin eserini Türkçeye tercüme eden Abdullah Cevdet'in yazdığı önsöz hakkında değerlendirmelere ayırmıştır. Burada Abdullah Cevdet için hakarete varan ifadeler kullanmaktadır.

İsmail Fennî Ertuğrul ise eserinin başlığından da anlaşılacağı üzere, Dozy'nin şüphe uyandıran, yanlış ya da eksik kabul edilebilecek iddialarını sistemli olarak ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Mantık, felsefe ve kelam temelli bir yaklaşım kullanarak, Dozy'nin ortaya attığı tezleri önce sınıflandırmakta ardından bunların tutarlılığını test etmektedir. Bazı kısımlarında aklî ve naklî delilleri birlikte kullanmaktadır. Dozy'nin dışında Batı'daki diğer oryantalist çalışmaların genel metot ve önyargılarını da eleştirmekte ve sözde bilimsellik iddialarını tartışmaya açmaktadır.

Filibeli Ahmed Hilmi'nin eseri, geniş bir İslam tarihi eseridir. Dozy'nin eksik bıraktığı ve çarpıttığını düşündüğü hususları daha detaylı bir tarih içerisinde ele almaktadır. Siyerden başlayarak, peygamberler tarihi, dört halife dönemi ve sonraki İslam devletlerini özetle ele almakta ve Dozy'nin iddialarına yeri geldikçe itiraz etmektedir. Filibeli, İslâm'ın entelektüel, felsefi ve tasavvufî yönlerine dikkat çekmekte, Dozy'de ruhsal ve manevi yönlerin eksik kaldığını söylemektedir. İslam'ın yayılış sebepleriyle ilgili yaklaşımlarını eleştirmekte ve İslam'ın kendi iç dinamizmine vurgu yapmaktadır. Eseri bir İslam tarihi olmasına rağmen Hz. Peygamberin savaşlarından hiç bahsetmemektedir.

Yöntem Açısından Karşılaştırma:

Manastırlı İsmail Hakkı tartışmacı bir yazım dili kullanmaktadır. Zaman zaman üslubu sertleşse de büyük ölçüde ilmî kimliğini korumaktadır. Dozy'nin iddialarını tek tek alıp cevaplamaktadır. Taberî ve İbn Hişâm gibi klasik kaynak ve hadis literatürü ağırlıklı bir yöntem kullanmaktadır. Oryantalist eserlere atıfta bulunmak yerine İslamî kaynakların iç tutarlılığına vurgu yapmaktadır. Metinsel tenkide yer vermekte, Dozy'nin yanlış okuma ve bağlamdan koparma yaparak eleştirmeye çalıştığı konuları deşifre etmektedir.

İsmail Fennî Ertuğrul, felsefî ve aklî çerçeveyi merkeze alarak, sistematik bir yanlışlamaya girişmektedir. Tartışma daha çok mantıksal çıkarımlar üzerinden yürütülmektedir. Geniş bir kaynak taraması yaparak felsefî ve aklî temellendirmeleri kullanmakta hem batılı hem İslamî referansları mukayese etmektedir. Daha entelektüel bir çerçeve çizerek, Dozy'de bilimsel yanılğı gördüğü noktaları mantık kurgusundan istifade ederek eleştirmekte, iç tutarlılık ve çelişki analizi yapmaktadır. Ayrıca Dozy'nin, dönemin diğer oryantalist yazarlarından hangi açılardan farklılaştığını ve hepsinin ortak zafiyetlerini ele almaktadır.

Filibeli Ahmed Hilmi, tarihsel anlatım ile reddiye metodunu iç içe geçirmekte, bazı yerlerde sert eleştirileri bulunsa da genel bağlamı kesintiye uğratmadan iddialara cevap vermeye çalışmaktadır. Tarihi verileri İslam tarihi geleneğinden almakta, bununla beraber

Mehmet Akif gibi çağdaşı olan bazı aydınların eserlerine ve batılı düşünürlerin görüşlerine atıf yapmaktadır. Dozy'nin iddialarını, gelenek ve tarihî birikim ışığında eksik bulduğunu vurgulamaktadır.

Delillendirme ve Kaynak Kullanımı:

Manastırlı İsmail Hakkı, ağırlıklı olarak siyer, hadis ve tefsir kaynaklarını kullanmaktadır. Metin ağırlıklı savunma yapmakta, akılcı yönü ikinci planda kalmaktadır. Batılı kaynaklara neredeyse hiç başvurmayıp Dozy'nin yaklaşımlarını İslamî perspektifle çelişkili bulup reddetmektedir.

İsmail Fennî Ertuğrul, kısmen naklî kaynaklara başvurmakta ancak daha çok aklî-felsefî temellendirme üzerinden ilerlemektedir. Tarihsel kaynaklar kadar modern bilim, felsefe ve mantık disiplinlerini de kullanmaktadır. Aklî delillerin en yoğun kullanıldığı reddiyenin *Kitab-ı İzale-i Şükûk* olduğunu söylemek mümkündür. Batılı oryantalistleri ve bazen de Pozitivist felsefeyi eleştirel bir bakışla tartışmakta ve bu kaynakları bazen iddiaları reddetmek, bazen de onların yöntem ve argümanlarını çürütmek üzere kullanmaktadır.

Filibeli Ahmed Hilmi, Taberî, Vakîdî, İbn Sa'd gibi İslam tarihçiliğinin ana referanslarını sıklıkla zikretmekte, dönemindeki bazı İslam tarihi yazarlarına da atıfta bulunmaktadır. Daha çok tarihsel olguların sebep-sonuç ilişkilerine vurgu yapmakta, mantıksal çıkarımları tarihsel verilerin altında ele almaktadır. Felsefî tartışma İsmail Fennî kadar görünür olmasa da özellikle bazı iddialarda uzun, mantıksal çıkarımlarda bulunmaktadır. Kapsamlı bir tarih anlatımı yaparken gerekli gördüğünde Dozy özelinde batılı oryantalistlerin iddialarını zikrederek tartışmakta ve cevaplar vermektedir.

Sonuç:

Bu çalışma, Hollandalı oryantalist Reinhart Dozy'nin *Het Islamisme* adlı eserinde İslâm, Kur'ân ve Hz. Peygamber hakkında ortaya attığı asılsız ve küçümseyici iddialara karşı, Osmanlı entelektüel çevresinde kaleme alınan üç önemli reddiye eserini mukayeseli olarak incelemektedir. Bu üç eser, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Hak ve Hakikat*, Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Tarih-i İslam* ve İsmail Fennî Ertuğrul'un *Kitab-ı İzale-i Şükûk* adlı eserleridir. Analizler göstermiştir ki, üç müellif de Dozy'nin İslâm'a yönelik oryantalist bakış açısına karşı çıkmakla birlikte, bunu kendi ilmî birikimleri, metodolojik tercihleri ve üslupları doğrultusunda gerçekleştirmişlerdir. Manastırlı, klasik kaynaklara dayalı geleneksel bir savunma dili benimserken; Filibeli, modern tarih yazımı tekniklerinden yararlanan ve okuyucuyu düşünmeye sevk eden felsefî bir yaklaşımla hareket etmiştir. İsmail Fennî ise en sistematik reddiye yöntemini kullanarak hem İslâmî hem de oryantalist kaynaklardan istifade etmiş, Dozy'nin görüşlerini aklî ve naklî temellendirmeye çürütmeye çalışmıştır. Her üç yazarın Hz. Peygamber'in şahsiyetine yönelik yüceltici tutumu ve İslâm'ın bütünlüğünü koruma çabası, dönemin ilmî ve fikrî savunma reflekslerini açıkça yansıtmaktadır.

Bu bağlamda, gelecekte yapılacak çalışmalarda, Dozy'ye karşı kaleme alınan bu üç reddiyenin hem içerik hem de biçim açısından Batılı oryantalist literatürle doğrudan mukayese edilmesi, Dozy'nin çağdaşlarıyla karşılaştırılması ve reddiye geleneğinin modern İslâm düşüncesindeki sürekliliği üzerine odaklanılması, konunun daha geniş bir çerçevede değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, bu tür Osmanlı Türkçesiyle yazılan metinlerin yeni dile çevrilmesi, özellikle İslâm düşüncesi, oryantalizm eleştirisi ve modern dönem Osmanlı entelektüel tarihi açısından araştırmacılara yeni imkânlar sunacaktır.

Sonuç olarak, bu çalışma, Dozy'nin iddialarına karşı geliştirilen üç ayrı reddiye mukayeseli bir yaklaşımla ele alarak, geç Osmanlı düşünce dünyasında Kur'ân ve nübüvvetin müdafaasına yönelik geliştirilen ilmî ve fikrî yaklaşımların çeşitliliğini ve derinliğini ortaya koymakta; bu yönüyle hem oryantalizm literatürüne hem de İslâmî ilim geleneğine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma ile ilgili bir öneride bulunmak gerekirse, söz konusu üç

reddiyeden ikisi Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olup, bu eserlerin tahkik edilip yeni dile çevrilmesi eserlerden daha çok istifade edilmesini sağlayacaktır.

Kaynaklar:

- Akîkî, Necip, *el- Müsteşrikûn*. 3 Cilt. Kahire: Daru'l- Maarif, 1980.
- Bilgin, Muharrem Samet, *Dozy'e Yazılan Türkçe Reddiyeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Bolay, Süleyman Hayri, "İsmâil Fennî Ertuğrul". *DİA* 23/98-100, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşlerin Mücadelesi*, Ankara: Atlas Kitap, 2018.
- Ceylan, Betül, *Reinhart P. A. Dozy'nin Tarih-i İslâmiyet Adlı Eserinin Felsefî Açısından İncelenmesi (İsmail Fennî, Manastırlı İsmail Hakkı, Filibeli Ahmed Hilmi*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne, *Târîh-i İslâmiyet*, çev. Abdullah Cevdet. Kahire: 1908.
- Ekici, Mehmet Zeki, *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Ertuğrul, İsmail Fennî, *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.
- Hatibolğlu, İbrahim, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Târîh- i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3 (1999), 197-213.
- İz, Mahir, *Yılların İzi*, Ankara: Kitabevi, 2019.
- Manastırlı, İsmail Hakkı, *Hak ve Hakîkât*, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1929.
- Kandemir, M. Yaşar, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, 3 Cilt. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2012.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi*, İzmir: İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955.
- Kırııcı, Abdülhamit, *Reinhart Dozy'nin Tarihi-i İslâmiyet Adlı Eserinde Hz. Peygamber Dönemi*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, 3 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Özdemir, Mehmet, "Dozy", *DİA*. 9/513-514, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Şehbenderzâde, Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*. Sadeleştiren Ziya Nur Aksun, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021.
- Toku, Neşet, *Türkiye'de Anti-materyalist Felsefe (Spiritüalizm) İlk Temsilcileri*, İstanbul: Umut Matbaacılık, 1996.
- Uçman, Abdullah, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi", *DİA*. 38/424-425, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uludağ, Zekeriya, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.

- Uğur, Hakan, “Avrupa’da Oryantalizm’in Ortaya Çıkışı ve Dozy’nin İslam’ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fennî Ertuğrul’un Savunması”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2019), 175-195.
- Uğur, Hakan, “Bir Medeniyet Savunusu Olarak, Manastırlı İsmail Hakkı’nın Sebilürreşad Dergisinde Çıkan Makalelerinde Müsteşrik Dozy’ye Karşı Kur’ân Müdafaası”, *İSTEM*, 12/44 (2024), 521-538.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Yavuz, Salih Sabri, “Manastırlı İsmail Hakkı”, *DİA*, 27/563-564, Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yenilmez, Hasan, II. Meşrûtiyet Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığında Oryantalizm Etkisi: Dozy Reddiyeleri Örneği”, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yılmaz, Yasin, “Batılı münekkitler ve Dozy’nin Kur’ân-ı Kerim, vahiy ve Hz. Muhammed’e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Ahmed Hilmi Örneği”. *Dini Araştırmalar* 12/55 (2019), 77-95.
- Yılmaz, Yasin, “Filibeli Ahmet Hilmi’nin *Tarih-i İslam* Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar”. *Turkish Studies*, 12/2 (2017), 283-300.
- Zirikli, Hayreddin, *el-A’lâm*. 8 Cilt. Lübnan: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.